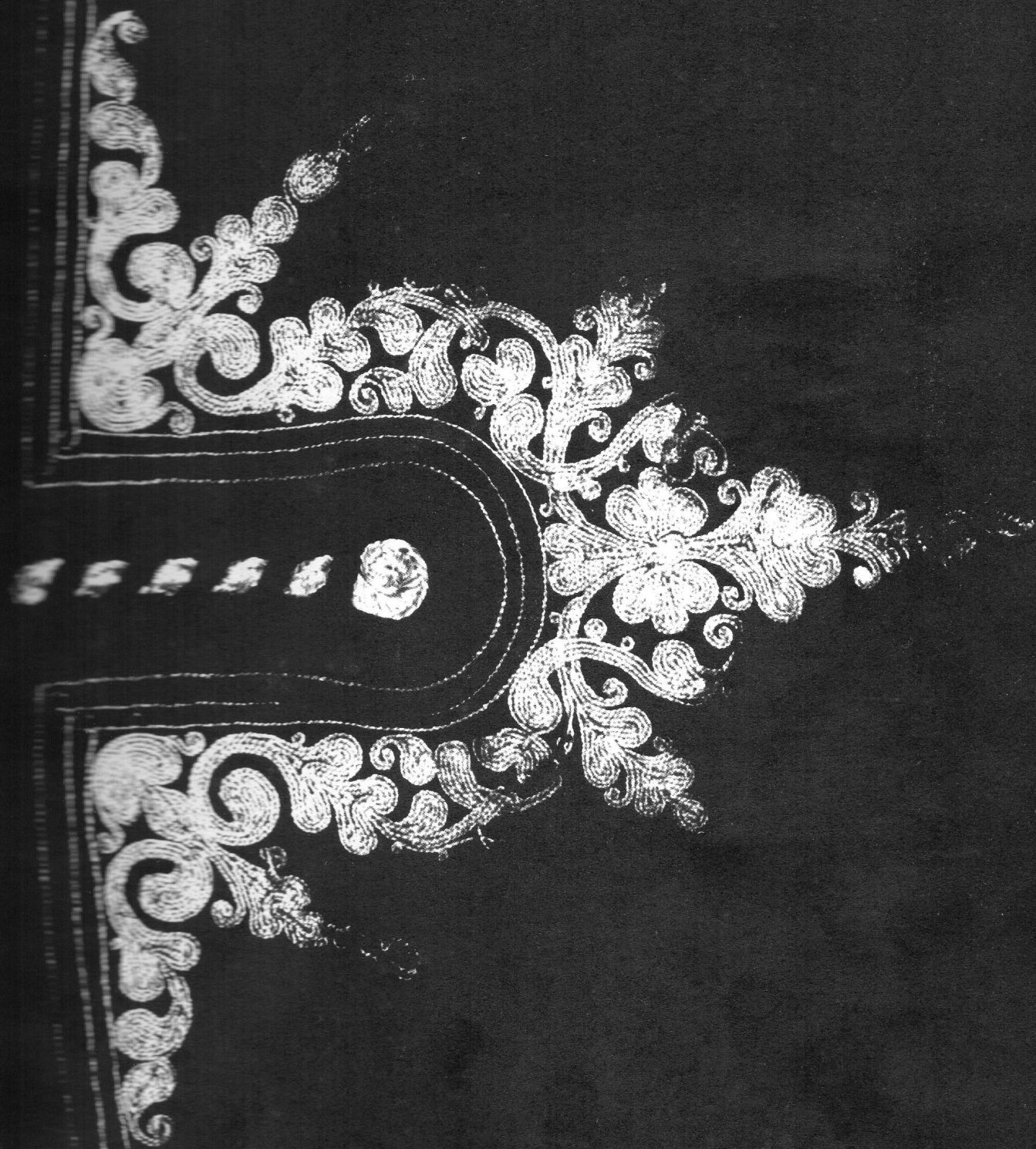

ГОСТАА

Гласник на Македонски духовни конаци, Скопје, Р. Македонија, број 19-20, 2006

ФУНКЦИИТЕ НА ФУСНОТАТА ВО МАКЕДОНСКАТА КНИЖЕВНОСТ

Ранко Младеноски

Својата примарна емпириска функција фуснотата ја остварува, пред сè, во стручни и научни трудови во кои служи за појаснување или дообјаснување на одредени поими, за лоцирање на цитати и парафрази (цитирани автори и дела), за маргинални експликации кон основниот (главниот) текст. Поимот фуснота, имено, доаѓа од германскиот збор *fussnote* што означува белешка на дното од страницата, односно забелешка на дното. Фуснотата, според тоа, се детерминира како „белешка или забелешка на дното од страницата во книга, која функционира како дополнување или објаснување на нешто во горниот текст (најчесто се обележува со ѕвездичка или со мала бројка од десната страна на зборот во текстот, а секогаш се печати со поситни букви)“.¹ Доколку во еден и ист текст има повеќе фусноти, тогаш нивниот редослед се определува со броеви или, пак, со ѕвездички чиј број се зголемува со секоја нова фуснота.

Иако фуснотата е вообичаена, како што веќе истакнавме, за стручни и научни трудови, таа сепак мошне често се јавува и во книжевните текстови „како знак за 'преобразување' на текстот, за иронична дистанца и збогатување на можностите за читање“.² Според тоа, фуснотата веќе не би можеле да ја третираме како особеност која се јавува само во научни трудови. Нејзината практична примена во различните книжевни жанрови (поезија, проза, драма) покажува дека

таа мутирала и се збогатила со уште една своја функција како книжевно-творечки инструмент.

И од едно сосема бегло прелистување на македонската книжевна продукција ќе се забележи дека употребата на фуснотата во книжевни текстови не е нешто што ѝ е својствено само на современата литература, туку ќе се види дека дури и во 19 век таа се употребувала како дополнителен елемент кон поетските состави. Таа традиција на примена на фуснотата ја согледуваме и денес во најновата продукција на полето на македонската литература. Овде ние ќе направиме една панорамска слика на употребата и на функциите на фуснотата во македонската книжевна продукција од што ќе се види, впрочем, дека нејзината улога воопшто не е ефемерна.

Издвојуваме за почеток два типа фусноти, односно две основни (главни) функции на фуснотата во македонската книжевност: Прво, фусноти кои вршат метајазична функција, односно кои имаат речничка (лексиконска) или енциклопедиска улога (превод на странски зборови или изрази и појаснување на значењето на одделни имиња, поими или термини); Второ, фусноти кои се јавуваат како составен дел на раскажувачката структура на едно дело, односно фусноти кои вршат функција на наративни единици. Ќе покажеме врз повеќе примери од нашата македонска литература како се употребува фуснотата во врска со двете нејзини функции.

1. Фуснотите во метајазична мисија

Константин Миладинов при пишувањето на своите песни употребил три фусноти - две во

¹ Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и изрази*, Просвета, Београд, 1991, стр. 958.

² Речник книжевних термина, Институт за книжевност и уметност у Београду, Романов, Бања Лука, 1991, стр. 230.

песната „Скрсти“³ и една во песната „На чужина“.⁴ Првата фуснота во песната „Скрсти“, всушност, е едно кусо објаснување на иницијацискиот обред: „Велиме, кога да не врнит, излегвем со крст и мали и големи и се молиме Господу за да паднит дош, ходвеешчем до Марков камен“.⁵ Овде фуснотата го појаснува насловот на песната, дава дополнителни податоци за да може читателот со што поголема леснотија да ја следи содржината на песната. Станува збор, всушност, за упатување на изворот, односно за посочување на она од што бил поттикнат Миладинов да ја напише песната. Фуснотата експлицитно ја покажува транстекстуалноста меѓу народниот обред (старото - хипотекстот) и песната на Константин Миладинов (новото - хипертекстот). Миладинов, очигледно, бил свесен дека е неопходно да се појасни изворноста на идејата за песната и да се појасни самиот обред за да можат и помалку упатените да ја разберат песната. Улогата на оваа фуснота е, всушност, да го олесни читањето (или восприемањето) на песната. Втората фуснота кон истата песна ја засилува уверливоста (или убедливоста) за она што го кажува авторот. Интенцијата на Миладинов со оваа фуснота е да го постигне оној ефект на веродостојност на кажаното: „Вистина, кога бех мал’к ојдох скрсти. Небото ко сега паметва: беше јасно, а кога се вратихме дома зароси, после заврна“.⁶ Двете фусноти кон истата песна се, всушност, во едно семантичко содејство - првата фуснота го појаснува обредот, додека втората фуснота зборува за резултатите (практичниот ефект) од истиот обред и за нивната веројатност, односно веродостојност. Во песната

„На чужина“, пак, Миладинов со фуснотата врши една информатичка интервенција од граматички карактер. Кон последниот стих „Живот нова“ (поточно кон зборот „живот“) тој додава фуснота со која се дава појаснување за граматичката категорија род: „Живот у нас је женски род“.⁷ Сосема е очигледно дека станува збор за фуснота која се занимава со прашање поврзано со самата структура на јазикот, односно јасно е дека оваа фуснота овде врши метајазична функција.

Петре М. Андреевски во романот „Небеска Тимјановна“ ги употребува фуснотите за пренесување на значењата од еден јазик на друг, односно за преведување на одредени сегменти од грчки, албански, бугарски, руски и италијански на македонски јазик. Овде фуснотите имаат доминантна речничка (лексиконска) функција. Тие ги трансформираат значењата од едно во друго јазично подрачје. Меѓутоа, на индиректен начин тие фусноти ја демонстрираат и асимилаторската политика на Грција кон Македонците преку забраната да се употребува македонскиот јазик. Тоа во романот е илустрирано преку хибридни синтаксички конструкции кои претставуваат мешавина од грчкиот и македонскиот јазик: „Ќе треба да прајме полимос за да петихоме скапото“.⁸ Кон ваквата конструкција се приопштува фуснота која го означува значењето на невообичениот израз: „Треба да водиме војна за да ја постигнеме целта“.⁹ Но, со фуснотите се преведуваат зборови и цели изрази (реченици) од други јазици на македонски јазик. Така зборот „лаопланос“ се појаснува со фуснота: „Човек што ги пленува луѓето со зборови. Маѓепсник“.¹⁰ Исказот на бугарскиот офицер „Аз с’м Калчев, вели, дојдох од Б’лгарија, за да

³ Песната првпат е објавена во цариградското списание Б’лгарски книжици, бр. 19, кн. I, октомври 1858, стр. 144 - 145.

⁴ Првпат објавена во белградскиот „Дунавски лебед“, бр. 20, 7. II, 1861.

⁵ Константин Миладинов, Песни, приредил Душко Наневски, Македонска книга, Скопје, 1975, стр. 23.

⁶ Исто, стр. 24.

⁷ Исто, стр. 39.

⁸ Петре М. Андреевски, Небеска Тимјановна, Наша книга, Скопје, 1989, стр. 23.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто, стр. 141.

известја народа, че наскоро ште освободим цјала Македонија“ се преведува со помош на фуснота: „Јас сум Калчев, дојдов од Бугарија за да го известам народот дека наскоро ќе ја ослободиме цела Македонија“.¹¹ Албанскиот израз „Мјафт, мјафт, мшеле гојн“ се нуди преведен на македонски јазик со фуснота: „Доста, доста, затвори ја устата“.¹² Исто така, и голем број руски зборови и изрази се даваат преведени на македонски јазик со помош на фусноти: „Запрешчаецја стучат на двер“ („Се забранува тропане на вратата“)¹³; „Руку в зјад и давај“ („Рацете назад и ајде“)¹⁴; „Вкроват нелзја лежат“ („Не смееш да лежиш в кревет“)¹⁵ итн. Но, фуснотите овде се употребуваат и за дополнителни определби на историски личности и за одредени топоними: „генералот“ („Михајло Апостолски“)¹⁶; „Џемо“ („Водач на балистите, фашистичка организација“)¹⁷; „Лазар Колишевски“ („Тогашен претседател на Владата на Н.Р. Македонија“)¹⁸; „Сук“ („Најголемо прифатилиште за ранетите борци на ДАГ, близу до Корча, Албанија“)¹⁹ и слично.

И Горан Стефановски ја употребува фуснотата во драмата „Лет во место“ со идентична функција како во романот „Небеска Тимјановна“ на Петре М. Андреевски. Со помош на фуснотата овде се пренесува преводот на дијалогот од грчки на македонски јазик.²⁰ Иако овие фусноти не се обележани со вообичаените знаци (бројка или ѕвездичка), сепак од нивната поставеност на дното на страницата и од фактот што се печатени со помали букви (односно со *petit*) може да се

заклучи дека станува збор за фусноти. Тоа е, всушност, една техничка функција на фуснотите во кои се пренесува значењето на исказот од еден на друг јазик.

Функцијата на фуснотата во поезијата на *Светлана Христова - Јоциќ* има речнички, односно енциклопедиски карактер. Овде фуснотата се користи за да се објасни значењето на некој збор (поим, термин) или, пак, за да се дадат најосновните податоци за одредена личност. Така, на пример, зборот „нијастранг“ од песната „Уривање на звукот“ се појаснува со фуснота: „Стар инструмент од древна Индија“.²¹ Кон стихот „Да читаме молитва Калистрате“ од песната „Достојно ест, Н глас“ се додава фуснота во која се нудат најосновните детерминанти на употребениот антропоним Калистрат: „Калистрат Зографски, монашко име на Крстан Санџак, од Струга. Музички преродбеник од 19/20 век. Роден (?) - умира 1914 како архимандрит и игумен во манастирот Зограф на Света Гора Атонска. Една од неговите оригинални творби 'Достојно ест, четврти глас' се наоѓа во Струга кај семејството Санџакоски“.²² Како и кај Константин Миладинов, и овде фуснотата има за цел да го олесни читањето, да ја обезбеди максималната можна читливост на песната од страна на рецепиентот, односно читателот. Станува збор, всушност, за појаснување на нејасни места, за определување на одредени „матни“ позиции од поезијата за кои авторот смета дека треба да бидат дополнително дефинирани, односно дообјаснети.

Во својата дебитантска поема „Карпа жива“ младиот автор Перица Сарџоски ја употребува фуснотата за дополнително детерминирање на историски личности и митолошки ликови, но и за одредени настани, збиднувања и појави. Тоа значи дека

¹¹ Исто, стр. 36.

¹² Исто, стр. 165.

¹³ Исто, стр. 183.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто, стр. 184.

¹⁶ Исто, стр. 50.

¹⁷ Исто, стр. 56.

¹⁸ Исто, стр. 133.

¹⁹ Исто, стр. 122.

²⁰ Горан Стефановски, Одбрани драми, Мисла, Скопје, 1987, стр. 148.

²¹ Светлана Христова-Јоциќ, Хагада, Македонска книга, Скопје, 1987, стр. 9.

²² Исто, стр. 12.

во оваа поема фуснотите имаат доминантен метајазично-енциклопедски карактер. Со помош на фуснотите се даваат определби за митолошки ликови: „Ма - древна бригиско-македонска божица на плодноста, симбол за пра-мајка“²³; „Се смета дека Орфеј (инаку по потекло од Македонија, син на Калиопа, која е една од музите и ќерка на Пиер, македонски крал од пред VIII в.н.е.) бил погребан во подножјето на Олимп, во јужна Македонија, денес северна Грција“²⁴; За Дионис, исто така, се дава појаснување во фуснота: „Бог на виното и вегетацијата, македонско-бригиско божество, подоцна прифатено и обожавано и од старите Грци“²⁵; Исто така и за Ал-Кизр се дава дополнително појаснување во фуснота: „Исламски светител, за кој легендата вели дека го пронашол изворот на животот, а кој најверојатно бил генерал во војската на Александар, пред да влезе во исламските преданија“²⁶; За Македон, исто така, во фуснота: „Митолошки предок на Македонците, по кого го добиле и своето име, а кој ги предводел најверојатно за време на големите индо-европски миграции 4000-2000 г.пр.н.е.“²⁷; И за Кубрат: „Хан Кубрат, древен предок на Бугарите. Турко-монголските бугарски племиња ја напаѓаат Византија кон крајот на VI в.н.е. при што од тогашните историчари се забележани невидени пустошења, пљачкања и убивања“²⁸ итн. Очигледна е интенцијата на авторот преку фуснотите да даде дополнителни појаснувања за читателите и тоа во врска со имиња на личности, на настани и на поими за кои смета дека не се доволно познати, но и за кои смета дека во досегашната наука не се коректно дефинирани.

Токму во таа смисла ќе сретнеме во поемата и фуснота во која се појаснуваат зачетоците на ренесансата: „Некои научници сметаат дека почетоците на ренесансата се јавуваат во Македонија, во иконографијата од 12 в.н.е. Во Св. Пантелејмон се наоѓа фреска 'Оплакување на Христос' (12 в.) на која јасно е нагласено прикажувањето на човечките емоции, што се смета за еден од двата основни принципи на ренесансата. Македонија брзо потоа е освоена од Турците Османлии, со што се прекинува природниот тек во културниот развој на Византија, што не било случај со западна Европа. Токму затоа и ренесансата својот најголем подем го достигнува во земјите кои не биле освоени од Турците“²⁹. Има многу вакви фусноти во поемата „Карпа жива“ од Перица Сарџоски, а од нивната содржина може да се заклучи дека авторот овде се обидува да направи еден невообичаен спој на уметноста од една и науката од друга страна. Имено, основниот текст (уметничкиот дискурс) се надополнува со спореден текст во фуснотите (научен дискурс). Тоа, секако, значи дека во оваа поема фуснотата има доминантна улога, односно дека фуснотата е мошне значаен структурен елемент на ова дело.

2. Фуснота = наративна единица

Венко Андоновски во „Фрески и гротески“ покажа дека фуснотите можат да функционираат и како сегменти од раскажувачката структура на едно книжевно дело. Овие раскази на Андоновски се составени од два дела. Првиот дел од секој расказ е наречен „фреска“, додека вториот дел (исто така од секој расказ) се конструира како „реставрација“. Токму тие реставрации во „Фрески и гротески“ се дадени во форма на фусноти. Реставрациите (односно фуснотите),

²³ Перица Сарџоски, Карпа жива, Современост, Скопје, 2005, стр. 12.

²⁴ Исто, стр. 13.

²⁵ Исто.

²⁶ Исто, стр. 16.

²⁷ Исто, стр. 22.

²⁸ Исто, стр. 26.

²⁹ Исто, стр. 29.

всушност, претставуваат дополнување на фреските, односно пополнување на празните („оштетените“) места. Во предговорот авторот (односно „приредувачот“) појаснува: „...неколку од овие фрески се сериозно оштетени. На места, постојат замрачувања на нивната сликовитост, темни места, покриени од тешките наслојки на заборавот... Музичарите добро знаат каков предизвик е да се дополнува оштетена партитура, да се почувствува возбудата на непознатото, да се направи ризичниот чекор на враќање на отсутното преку тенката граница на Постоенето. Затоа, за секоја оштетена фреска од оваа колекција се печатени и реконструкциите на таквите прекини (во посебен оддел, насловен „Рестарации“), што своеволно и не без ризик, ги изработи откривачот на колекцијата“.³⁰ Во „Фрески и гротески“ фуснотите (односно „рестарациите“) се обележани со бројки (онака како што вообичаено се обележуваат фуснотите), но текстот во нив не е даден со вообичаените помали букви (*petit*), ами тие се печатени со иста големина како и основниот текст. Тоа, секако, значи дека авторот на овие раскази на фуснотите им дава подеднакво значење како и на примарниот текст што од своја страна покажува дека тие (фуснотите, односно „рестарациите“) се составен дел од структурата на расказите, односно дека тие функционираат како наративни единици.

Во „Опитот на Наум Манивилов“ („Нулеваја фреска: Наум, Исак, *Наумово Вџоро Пришесџивие*“), на пример, се дадени две фусноти кои имаат функција да го појаснат примарниот текст, односно да ги пополнат празнините од првичниот дискурс. Се пополнуваат оние места од расказот (односно „фреската“) за кои авторот тврди дека се оштетени,

односно „исполнети со празнина“. Таа празнина (асемантизам) се интегрира семантички со помош на фуснотите, но авторот ја допушта можноста тие фусноти (односно „рестарации“) и натаму да се дополнуваат (или да се вршат нови „рестарации“) од страна на читателот, а тоа покажува дека рецепиентот е, на некој начин, активен учесник во пополнувањето на оштетените места на фреските. Фуснотите овде се, всушност, расказ во расказ, дискурс во дискурс, или како што потенцира авторот „фрески во фрески“. Идентична е постапката и во преостанатите раскази од книгата „Фрески и гротески“ како што се „Фреска прва: Александар, Аристотел, *Упокоење на Александар Грешен*“, „Фреска втора: Кирил, Исијан. Потем Далмант. *Гавол го искушува Кирила, Вознесение негово*“ и други. Кон сите нив се приопштени дополнителни дискурси (рестарации) во форма на фусноти кои имаат функција да го појаснат, но и да го стават под сомнеж примарното писмо (фреските). Овде уште би истакнале дека во овие раскази Андоновски применува и еден друг вид фусноти кои ние ги поставивме во првата група, односно фусноти кои вршат метајазична функција. Овде таквите фусноти имаат повеќе енциклопедиски карактер. Во „Опитот на Наум Манивилов“, на пример, се дава фуснота во која се дообјаснува за кого, всушност, станува збор: „Наум Манивилов, поет - птица од македонскиот XX век. При еден лет извршил самоубиство“.³¹ Иста таква фуснота среќаваме и во „Грешката на Авероес“: „Авероес - арапски мудрец од средниот век. Стручњак за Аристотеловата 'Поетика'“.³²

И во најновите раскази на *Борис Вишински* среќаваме фусноти кои имаат различни функции - фусноти со метајазична функција, но и фусноти кои функционираат како наративни единици. Така, на пример,

³⁰ Венко Андоновски, *Азбука на непослушните, Фрески и гротески*, Култура, Скопје, 2001, стр. 137.

³¹ Исто, стр. 143.

³² Исто, стр. 193.

во расказот „Смртта на Карпош“³³ на крајот (како фуснота) се дава легендата за Карпош од „Македонски легенди“, книга IV, глава 17. Оваа фуснота го надополнува примарниот дискурс и има улога да го потврди оној ефект на очудување што се постигнува со необичниот и неочекуваниот крај на расказот за Карпош. Вишински овде, всушност, пред читателот ја поставува реалистичната замка сè до крајот на расказот кога се случуваат неочекуваните фантастични дејствија во дискурсот. Убедливоста во ваквата невообичаеност авторот ја засилува и со фуснотата во која легендата се трансформира во „стварност“.³⁴

Во расказот „Краткиот сон на мртвиот елен“³⁵ Блаже Миневски ја употребува фуснотата за да го дополни дискурсот со нова наративна единица. Воведниот дел на расказот (кој, исто така, функционира како фуснота, иако не е даден во таква форма) се дополнува со фуснота која нуди дополнителни податоци за Рој Даниел Садаев. И овде фуснотата

функционира како расказ во расказ, односно како дискурс во дискурс.

Ќе биде неизбежно овде, за крај, да се спомне и песната „Фуснота без повод“ од Гане Тодоровски, пред сè, поради присуството на поимот „фуснота“ во насловот на песната. Овде поимот „фуснота“ е употребен за да се потенцира иронијата со која поетот приоѓа кон „тематиката“ (=семантиката). Станува збор, всушност, за суштински проблеми кои општеството ги маргинализира (фуснотата по дефиниција и по својата примарна важност е мошне блиска до маргината), а Тодоровски иронично ја критикува политиката на „урбанизација“ на Македонија и истовременото опустошување на нејзините рурални средини.³⁶

Се разбира дека има уште многу дела од македонската книжевност во кои се применува фуснотата во нејзината прва (метајазична) или втора (како наративна единица) функција. Но, приложените примери се сосема доволни за да се заклучи дека фуснотата има своја значајна улога во македонската книжевна продукција и дека нејзината примена означува креативност и повеќезначност во творештвото.

³³ Борис Вишински, *Молитви, раскази*, Сигмапрес, Скопје, 2005, стр. 37.

³⁴ Кога веќе сме кај легендите, овде би предложиле како фусноти да се третираат и воведните легенди кои Блаже Конески ги поместува пред песните во неговиот циклус „Марко Крале“. Кон секоја песна од циклусот („Одземање на силата“, „Стерна“, „Кале“, „Марковиот манастир“, „Песјо Брдце“) Конески пренесува по една народна легенда која семантички е поврзана со содржината на песната. Текстот е даден пред секоја песна во курзив. Меѓутоа, сметаме дека фактот што легендите не се дадени како фусноти (од технички аспект) воопшто не пречи тие да се третираат како фусноти затоа што нивната функција е, всушност, „фуснотска“. Ништо не би се изменило во однос на нивното значење доколку тие се „спуштат“ како фусноти веднаш по насловот на песната, зашто тие сегменти функционираат како текст во текст, како дискурс во дискурс. (Да се види во: Блаже Конески, *Поезија, Култура, Македонска книга*, Мисла, Наша книга, Скопје, 1981, стр. 313 - 327).

³⁵ Македонски краток расказ, (Раскази од Конкурсот за краток расказ на „Нова Македонија“), Редактори: Валентина Димитровска, Мишел Павловски, Нова Македонија, Скопје, 2004, стр. 210 - 213.

³⁶ Гане Тодоровски, *Горчливи голтки* непремолк, Мисла, Скопје, 1970, стр. 15.